

УСТУП

Польская гістарыяграфія лічыць 1655 г. адным з найбольш трагічных у гісторыі Рэчы Паспалітай Абодвух Народаў. Зьнясіленая нападамі суседзяў, сямігадовай грамадзянскай вайной, а таксама паглыбленьнем унутранай крызы, дзяржава апынулася на мяжы зьнішчэньня. Кароль Ян Казімер увосень уцёк у Сылезію, а большасьць саноўнікаў і войскі перайшлі на бок ворагаў. Амаль уся тэрыторыя Вялікага Княства Літоўскага і Кароны апынулася пад акупацыяй швэдаў, маскоўцаў і казакоў.

Адной з прычынаў той драматычнай сытуацыі стаўся фінал першага этапу распачатай на мяжы траўня і чэрвеня папярэдняга году вайны з Масковіяй. Ейны ход на тэрыторыі Вялікага Княства Літоўскага ад падзеяў летняй кампаніі 1654 г. і да практычнага завяршэньня 29 верасьня 1655 г. і разглядаецца ў гэтай працы.

Супрацьстаяньне Рэчы Паспалітай з Масковіяй працягвалася зь перапынкамі да самага Андрусаўскага замірэньня ў 1677 г. і прывяло да поўнай зьмены раскладу сілаў у Сярэдне-Ўсходняй Эўропе. Аднак у польскай гістарыяграфіі гэтая тэма да сёньня належным чынам не распрацаваная. Падзеям 1654—1655 гг. прысьвяціў падрабязную манаграфію толькі знакаміты львоўскі гісторык Людвік Кубалі¹. Ягоная кніга і цяпер мае вялікую навуковую каштоўнасьць. Але з часу ейнага напісаньня прамінула больш як дзевяноста гадоў, таму шмат цьверджаньняў і гіпотэзаў аўтара не вытрымліваюць сёньня навуковай крытыкі і патрабуюць удакладненьня.

Некаторыя аспекты вайны ўвогуле не закраналіся ў працы Л. Кубалі, а некаторыя і дасюль застаюцца практычна невядомыя.

Гэтую тэму вывучалі найвыбітнейшыя знаўцы гісторыі Рэчы Паспалітай XVII ст.: Анджэй Рахуба, Тадэвуш Васілеўскі, Ян Вімэр, Гэнрык Віснэр, а таксама Зьбігнеў Вуйцік. Але яны закраналі яе толькі мімаходзь, дасьледуючы шырэйшыя праблемы: гісторыю літоўскай вайскавай справы, узьнікненьне і ход спрэчак паміж каралём і апазыцыйнай ці гісторыю дыпляматыі. Іхныя дасьледаваньні, якія дазволілі больш падрабязна рэканструяваць як хаду ваенных сутыкненьняў, так і палітычныя аспекты канфлікту, значна спрашчаюць вывучэньне ваенных дзеяньняў на ўсходзе Рэчы Паспалітай у 1654—1655 гг. Тым ня менш, дасюль няма сынтэзу, які праліў бы новае святло на некаторыя пытаньні і ў той жа час заахоціў да далейшых досьледаў. Хоць нашая кніга і не прэтэндуе на падобную ролю, яна павінна паспрыяць папулярызацыі гэтай прызабытай сёньня тэмы.

Канфлікт Рэчы Паспалітай з Масковіяй, як правіла, згадваецца ў кантэксьце распачатай у той жа час вайны з Швэцыяй — сьлыннага «патопу», а таксама паўстаньня Хмяльніцкага. Зрэшты, варта адзначыць, што гэтая тэндэнцыя заўважная ня толькі ў згаданых намі навуковых працах. У тагачасных лістах таксама вельмі цяжка знайсці інфармацыю пра падзеі на беларускіх абсягах Рэчы Паспалітай². І толькі ўварваньне маскоўскіх войскаў у глыб Вялікага Княства Літоўскага і захоп Вільні паўней адлюстраванья ў карэспандэнцыі.

¹ Kubala L. Wojna moskiewska r. 1654—1655 // Szkie historyczne. T. III. Warszawa, 1910.

² Беларусь, натуральна, у геаграфічным, а не палітычным сэнсе я называю ня толькі землі, разьмешчаныя на ўсход ад Бярэзіны (як зазвычай рабілася ў XVII ст.), але і тэрыторыі Полацкага, Менскага, Наваградзкага, Берасьцейска-Літоўскага ваяводзтваў.

Затое вялікую цікавасць і гарачыя дыскусіі ня толькі сярод гісторыкаў, але і ў шырокіх колах польскага грамадства і дасюль выклікае фігура Януша Радзівіла. Адзначна адмоўны вобраз гетмана, які склаўся ў сьвядомасьці палякаў у першую чаргу дзякуючы Гэнрыку Сянкевічу, патрабуе перагляду і пераасэнсаваньня. Ацэньваючы матывы найбольш спрэчнага ў ягоным жыцьці рашэньня — прыняцьця 17 жніўня 1655 г. пратэкцыі швэдзкага караля Карла Густава, мы часта не зважаем на тое, як паўплывала на ягоны выбар параза ў вайне з Масковіяй. Будзем спадзявацца, што паказаная ў гэтай кнізе складанасьць ваенна-палітычнай сытуацыі, у якой апынулася Вялікае Княства Літоўскае ў 1654—1655 гг., дазволіць больш аб'ектыўна вызначыць адказнасьць асобных фігураў за паразу. Таму, апроч дэтальнага разгляду ваенных дзеяньняў, шмат месца адводзіцца іншым чыннікам, якія істотна адбіліся на выніках супрацьстаяньня з Масковіяй: вонкавапалітычнаму становішчу, складанай унутранай сытуацыі ў Рэчы Паспалітай, а таксама праблемам ейнага дзяржаўнага ладу і фінансаў.

Гэтая праца найперш абапіраецца на рукапісныя крыніцы, якія некалькі гадоў вышукваліся і зьбіраліся ў архівах, а таксама ў польскіх і замежных (літоўскіх і ўкраінскіх) бібліятэках.

У вывучэньні ходу летняй кампаніі 1654 г. вельмі дапамаглі два зборнікі лістоў і рэляцыяў, падрыхтаваныя ў XIX ст. А. Грабоўскім і А. З. Гэльцалем³. Шмат цікавых дакумэнтаў, зьвязаных з пазьнейшымі дзеяньнямі на ўсходнім фронце, можна знайсці таксама ў іншых крыніцах, выдадзеных расейскімі ўладамі ў часе падзелаў Рэчы Паспалітай. Іхны сьпіс пададзены ў бібліяграфіі.

Вядома, у працы выкарыстоўвалася мэмуарная спадчына эпохі. На жаль, яна недастаткова шырокая. Найбольш вядомыя мэмуарысты другой паловы XVII ст., ня толькі тыя, што паходзілі з Кароны, як Пасэк, Лось, Емялоўскі, а таксама Ерліч, але і радавітыя ліцьвіны — Пачобут-Абланицкі і Храпавіцкі — пачынаюць свае ўспаміны з пазьнейшых падзеяў або папросту абмянаюць апісаньне ваеннай сытуацыі на ўсходнім фронце ў 1654—1655 гг. Найвялікшую фактаграфічную каштоўнасьць маюць менш вядомыя мэмуары Мацея Форбэк-Летава⁴. Іхны аўтар між іншым цытуе шмат не захаваных у іншых копіях дакумэнтаў, якія часта застаюцца адзінымі крыніцамі, паводле якіх можна дасьледаваць пэўныя аспекты падзеяў. Шмат каштоўных зьвестак зьмяшчаюць таксама дзьве працы, прысьвечаныя дзейнасьці літоўскага канюшага Багуслава Радзівіла. Аднак яны напісаныя далёка не бесстаронна, і таму да іхнага зьместу трэба падыходзіць досыць крытычна⁵. Істотна дапамагаюць вызначыць храналёгію падзеяў да жніўня 1655 г. успаміны Альбрэхта Станіслава Радзівіла⁶. Сярод іншых цікавых крыніцаў варта згадаць рэляцыю Стэфана Мэдэк-

³ Ojczyście spominki w pismach do dziejów dawnej Polski / Wyd. A. Grabowski. T. I. Kraków, 1845; Jakuba Michałowskiego, Wojskiego lubelskiego, a później kasztelana bieckiego księga pamiątkowa z dawnego rękopisu będącego własnością Ludwika hr. Morsztyna / Wyd. A. Z. Helcel. — Kraków, 1864.

⁴ Vorbek-Lettow M. Skarbnica pamięci. Pamiętnik lekarza króla Władysława IV / Wyd. E. Galos i F. Mincer pod red. W. Czaplinskiego. — Wrocław, 1968.

⁵ Radziwiłł B. Autobiografia / Wyd. T. Wasilewski. — Warszawa, 1979; Żywot Jaśnie Oświeconego Księcia Bogusława Radziwiłła... / Wyd. A. Popliński. — Poznań i Trzemeszno, 1840.

шы, блізкага супрацоўніка палявога гетмана і літоўскага падскарбія Вінцэнта Га-сеўскага. У ёй можна знайсці каштоўныя звесткі пра закулісную палітыку партыі караля ў Літве ў другой палове 1654 г.⁷

У сваёй працы мы імкнуліся аб'ектыўна паказаць пазыцыю маскоўскага і казацкага бакоў. Ня маючы магчымасці весці пошукі ў Маскве, мы найперш карысталіся зробленымі ў XIX ст. выданнямі крыніцаў, якія змяшчаюць вельмі багатыя матэрыялы з расейскіх архіваў.

У цытаваных маскоўскіх і казацкіх дакумэнтах датаваньне ўніфікаванае паводле грыгарыянскага календара. Юліянскі календар, прыняты на той час у Маскоўскай дзяржаве, у XVII ст. «спазьняўся» ў параўнаньні зь ім на дзесяць дзён.

Вайне Рэчы Паспалітай з Масковіяй у расейскай і ўкраінскай гістарыяграфіі на-даецца нашмат больш увагі, чым у польскай. Як гэта зазвычай здараецца, ня толькі сярод прафэсійных дасьледчыкаў, але і сярод аматараў гісторыі, пераможныя вой-ны выклікаюць нашмат большую цікавасьць, чым паразы.

Яшчэ ў царскай Расеі шмат увагі кампаніям царскіх войскаў на тэрыторыі Вяліка-га Княства Літоўскага надалі ў сваіх фундаментальных працах клясыкі расейскай і ўкраінскай гістарыяграфіі С. Салаўёў і М. Грушэўскі⁸. Да гэтай тэмы шматкроць звяр-таліся савецкія навукоўцы. Аднак яны разглядалі большасьць пытанняў тэндэнцый-на, часта рабілі памылковыя высновы і маніпулявалі фактамі ў ідэалагічных мэтах. З працаў, напісаных пасля 1945 г., найвялікшую фактаграфічную каштоўнасьць ма-юць дасьледаваньні Аляксандра Мальцава, якія абавіраюцца на багатыя матэрыялы з маскоўскіх архіваў⁹. Вартасьць гэтай працы зьніжае, несумненна, няведаньне кры-ніцаў з польскіх, віленскіх і львоўскіх архіваў. Таму шмат гіпотэзаў гэтага дасьледчы-ка выглядаюць вельмі спрэчна, а некаторыя не вытрымліваюць крытыкі ў сьвятле вядомых сёньня працаў. З кніг, выдадзеных пасля 1990 г., найвялікшую каштоўнасьць мае праца беларускага гісторыка Генадзя Сагановіча¹⁰. Аўтар абавіраецца на найноў-шыя дасьледаваньні польскай, расейскай і ўкраінскай навукі, асьвятляе падзеі аб'ек-тыўна, стараючыся ўлічыць пазыцыі абодвух бакоў канфлікту. Мінус кнігі, несумнен-на, у занадта вузкай базе рукапісных крыніцаў.

Пры цытаваньні як рукапісных, так і друкаваных крыніцаў (асабліва XIX ст.) іхны правапіс мадэрнізаваны, каб аблегчыць разуменьне тэксту.

Гэтая кніга — пашыраная і дапоўненая падчас замежных пошукаў вэрсія магі-старскай працы «Ад Шапялевічаў да Кейданаў. Пачатак, ход і вынікі зімова-весна-вой кампаніі войскаў вялікага гетмана літоўскага Януша Радзівіла (1654—1655 гг.)», абароненай у Інстытуце гісторыі Варшаўскага ўнівэрсытэту ў ліпені 2001 г. Я хацеў

⁶ Radziwiłł A. S. Pamiętniki o dziejach w Polsce / Wyd. A. Przyboś i R. Żelewski. T. III. — Warszawa, 1980.

⁷ Medeksza S. Księga Pamiętnicza wydarzeń zaszłych na Litwie 1654—1668 / Wyd. W. Seredyński // Scriptores Rerum Polonicarum. T. III. Kraków, 1875.

⁸ Соловьев С. М. История России с древнейших времен. Т. X. — Москва, 1961; Грушевський М. Історія України-Руси. Т. IX. Ч. 2. — Київ, 1997.

⁹ Кампіляцыя гэтых дасьледаваньняў была выдадзеная ўжо пасля сьмерці аўтара кнігі: Мальцев А. Рос-сия и Белоруссия в середине XVII века. — Москва, 1974.

¹⁰ Сагановіч Г. Невядомая вайна. — Мінск, 1995.

бы сардэчна падзякаваць за мэтадалягічную апеку, дапамогу ў зборы крыніцаў і захвочваньне да працы над гэтай тэмай майму навуковаму кіраўніку, прафэсару, ганароваму доктару Міраславу Нагельскаму. Выказваю ўдзячнасьць і прафэсару, ганароваму доктару Ярэму Мацішэўскаму, глыбокія заўвагі якога ў рэцэнзіі аказаліся неацэннымі пры напісаньні гэтай працы. Дзякую таксама маім калегам з магістарскага і дактаранцкага сэмінараў у Інстытуце гісторыі Варшаўскага ўнівэрсытэту за дапамогу ў рэдагаваньні тэксту, дзякуючы якой удалося выправіць шмат памылак і недакладнасьцяў.

Разьдзел I

НА ПАРОЗЕ ВАЙНЫ

У сярэдзіне XVII ст. змаганьне за гегемонію ва Ўсходняй Эўропе паміж Рэччу Паспалітай Абодвух Народаў і Маскоўскай дзяржавай уваходзіла ў новую фазу. Масковія, прыніжаная паразамі ў чарговых войнах ад часу Сьцяпана Батуры, дваццаць гадоў чакала рэваншу за страту Інфлянтаў, Полацку, Смаленску, Севершчыны, а найперш за польскую інтэрвэнцыю ў час Вялікай смуты. Таму малады цар Аляксей Міхайлавіч (нар. у 1629 г.) і ягоныя дарадцы ўважліва назіралі за падзеямі на тэрыторыі суседняй дзяржавы. З асаблівай увагай адсочвалася сытуацыя на ўкраінскіх землях, дзе зь вясны 1648 г. працягвалася найвялікшае за ўсю гісторыю казацкае паўстаньне.

Багдан Хмяльніцкі, які яго ачольваў, дакладна ведаў, што немагчыма весьці барацьбу з Рэччу Паспалітай без падтрымкі зvonку. Таму яшчэ перад паўстаньнем ён заключыў хаўрус з Крымскім ханствам. Вайсковая дапамога татараў надзвычай прыдалася ў першыя месяцы паўстаньня: дзякуючы ёй казакі здабылі перамогу на Жоўтых Водах, пад Корсунем і Пілаўцамі. Аднак гэтае пагадненьне шмат зь якіх прычынаў было для казакоў цяжкім. Хаўруснік спусташаў край, рабаваў насельніцтва, выводзіў з Украіны шматтысячны ясыр. Больш за тое, татары лічылі ранейшы палітычны ўклад для сябе аптымальным, і таму не намерваліся падтрымліваць імкненьня Хмяльніцкага стварыць самастойную або толькі фармальна падпарадкаваную Рэчы Паспалітай украінскую дзяржаву. Таму досыць рана, ужо ў чэрвені 1648 г., гетман наладзіў кантакты з Масковіяй, просячы ў цара апекі і нават запрашаючы яго на польска-літоўскі сталец пасья нядаўняй сьмерці Ўладзіслава IV. Напэўна, ужо тады Хмяльніцкі зыходзіў з таго, што неўзабаве менавіта Аляксей Міхайлавіч будзе падтрымліваць ягоныя пляны і дзеянні¹¹. Важную ролю ва ўмацаваньні двухбаковых кантактаў адыгрываў таксама рэлігійны чыньнік — казакі лічылі Маскву натуральным хаўруснікам у барацьбе супраць Берасьцейскай уніі 1596 г.

¹¹ Wójcik Z. Dzieje Rosji 1533—1801. Warszawa, 1971. S. 130.